

HARRIET BİÇER STOUNUN TOM DAYININ DAXMASI ROMANINDA KEÇƏN DİNİ TERMİNLƏRİN TƏRCÜMƏSİ

Giriş. Tom Dayının Daxması əsərində yazıçı sıx-sıx İncildən sitatlar gətirmiş, obrazların həyatında Xristianlığın qoyduğu tələbləri, onun necə bir din olmasını göstərməyə çalışmışdır. Yazıcının atası keşiş olduğundan və özünün də tərbiyəsində xristianlığın mühüm rol oynaması bu əsəri yazarkən ona kömək olmuşdur. Bəs əsərdə Xristianlığın tələblərini və qaydalarını əks etdirmək, bunu öyrənməyə çağırışlar etmək yazıçı üçün niyə bu qədər vacib idi? Məlumdur ki, Stou quldarlığın əleyhinə olmuş və hər zaman onun ləğvinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Bunun əksinə cənublu bəzi din adamları, keşişlər quldarlıq sistemini qoruyub saxlamaq və bu quruluşa bəraət qazandırmaq üçün incili öz istəklərinə uyğun izah edir və buna haqq qazandırirdilər. Stou “A Key to Uncle Tom’s Cabin” kitabında Amerikadakı quldarlıq quruluşu haqqında belə deyir: “Dünyanın heç bir yerində dinin Amerikadakı qədər güclü təsirə sahib deyil. Heç bir yerdə keşişlər bu qədər güc sahibi deyillər. Bu çox təəccüblüdür çünki, Amerikada din və dövlət bir-birindən ayrıdır və keşişlər öz təsirlərini gücləndirəcək pul və var-dövlət kimi süni vasitələrə də sahib deyillər. Ayrıca götürüdükdə Amerikalı dindarlar çox kasıbdırlar. Onlara verilən maaş zəruri ehtiyaclarına güclə kifayət edir. Onların yaşayışını çox az adam arzu edir”. [4] Yazıçı həmin əsərdə bildirir ki dindarların güclü təsirə sahib olmaları bir faktır və bunu hətta siyasətçilər də diqqətdə saxlayırlar. Heç bir siyasətçi bütün keşişləri bir təşkilatda birləşdirmək barədə addım atmaq istəməz. Belə bir birliyin olması digər dairələrə öz zərərli təsirini əks etdirmədən ötürməz. Amerikada keşişlər kilsə tərəfindən seçilir və xeyriyyə üçün verilən pullarla maddi yardım göstərilir və kilsə və keşişlərin təsiri nəzərəcarpan dərəcədə güclüdür. Kilsə keşişləri işə götürür və hər zaman onları dəstəkləyir. Bunun qarşılığında isə onlar kilsə ideallarına sadıq qalmalıdırlar. Kilsənin quldarlıq quruluşu üzərindəki bəzi təsirləri belədir: [5]

1. Kilsə heç vaxt quldarlığa son qoymur
2. Heç zaman qulların sayının artmasının qarşısını almağa çalışmır
3. Kölələrin təhsil almasını qadağan edən qanunların ləğvinə çalışmır və heç vaxt bunu səbəb olmayıb
4. Kilsə qul ailələrinin dağıdılmasını qadağan edən və qulların evlənməsinə icazə verən qanunların qəbul edilməsinə çalışmayıb
5. Ölkədaxili kölə alverinə son verməyib
6. Bütün yanlışlıqları ilə bu sistemin yeni ərazilərə yayılmasına əngəl olmayıb

Stou cənubdakı həyat və qullar haqqında kifayət qədər məlumatlı olmasa da xristianlıq və onun tələbləri barəsində çox məlumatlı idi. Stou düşünürdü ki quldarlığı dəstəkləyənlərə qarşı gələ bilmək üçün insanlar ilk öncə xristianlıq barədə məlumatlı olmalıdırlar. İnsanların tərbiyyə olunmasında qadınların rolunu yaxşı bilən Stou ağ-dərili sahiblərinə qarşı gələ bilmək üçün əsərdəki qadın obrazların dilindən incili öyrənməyin nə qədər vacib olduğunu göstərirdi. Ən önəmli isə yazıçı qaradərili insanların xristianlığı dərindən öyrənməli olduqları fikrini aşılamağa çalışırdı. O bu fikirləri öz balaca Eva SenKlerin dilindən səsləndirir:

“ – But they ought to read the Bible, mamma, to learn God’s will.

- O! They can get that read to them all they need.

- It seems to me, mamma, the Bible is for everyone to read themselves.” [2, 252]

Dini terminlər həmin dinin meydana gəldiyi ərazinin, coğrafiyanın mədəniyyətindən təsirləndiyi üçün onların tərcüməsi zamanı Nyumarkın milli çalarlı sözlərin tərcüməsi üçün təklif etdiyi strategiyalardan istifadə olunması daha məqsədlə uyğundur. Nyumark bu məqsədlə on üç strategiya təklif edir: [3, 79] 1) Çevirmə- bu zaman mənbə mətnə olan termin orijinal formada hədəf dilə çevrilir. Proses zamanı adətən əlifbada dəyişiklik edilir və söz olduğu kimi hədəf dildə işlədilməyə başlayır. Məsələn: cihad sözünün tərcüməsini bu strategiya ilə həyata keçirilib. 2) Təbiiləşdirmə - strategiyasının tətbiqi zamanı mənbə dildəki ifadənin, sözün tələffüzü hədəf dilin tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılır və sonra müvafiq morfoloji düzəlişlər aparılır. Əsərdə bir çox xüsusi isimlər bu qaydada Azərbaycan dilinə tərcümə edilib. 3) Milli ekvivalentlik – proseduru ilə tərcümə edərkən mənbə dildəki terminin hədəf dildə eyni mənə verən qarşılığı tapılır və onunla əvəz olunur. Heaven – cənnət, hell – cəhənnəm, God – tanrı, prophet – peyğəmbər və s. sözlərinin tərcüməsi zamanı tətbiq olunmuş prosedur məhz milli ekvivalentlik strategiyasıdır. Əgər romanın səkkizinci fəslində İncildən verilən bir hissənin tərcüməsinə baxsaq sözügedən prosedurun tətbiq edildiyini görə bilərik. “The merriment of the evening being to her [Chloe] somewhat after the Scripture comparison, -- like ‘vinegar upon nitre.’” [2, 72] Burada keçən “vinegar upon nitre” ifadəsini hərfi tərcümə etsək “duzun üstünə sirkə əlavə etmək” kimi olar. Bu şəkildə tərcümə olunmuş ifadə hədəf oxucu kütləsində müəyyən anlaşılmaqlığa və qeyri müəyyənliyə səbəb ola bilər. İfadənin verdiyi mənə diqqət yetirsək onun “pis olan bir şeyi daha da pisləşdirmək” mənasına gəldiyini görürük. Azərbaycan dilində eyni mənəni ifadə edərkən “yaraya duz səpmək” ifadəsi işlədilir.

Tərcümə zamanı da tərcüməçi milli ekvivalentlik strategiyasını tətbiq edərək ingiliscə işlədilən ifadənin Azərbaycan dilindəki qarşılığını vermişdir. “Onun üçün mətbəxdə hökm sürən bu şadyanalıq Bibliyada deyildiyi kimi yaraya basılan duz kimi [1, 80] bir şey idi. 4) Funksional ekvivalentlik – bu strategiyanın tətbiqi dini cəhətdən neytral vahidlərdən istifadəni tələb edir. Belə ki mənbə dildəki sözlər gah neytrallaşdırılır gah da ümumiləşdirilir. Məsələn ərəb dilində işlədilən hüdud sözü məhdudiyətlər, sərhədlər kimi tərcümə oluna bilər. Lakin əslində dini kontekstdə həmin söz bəzi cinayətlərə görə verilən cəza mənasında işlədilir. Müəyyən bir qrup cinayətlər də vardır ki onlar üçün işlədilən kəlmə ta`zeer sözüdür. Tərcümə zamanı isə hər ikisini cəza olaraq ümumi şəkildə veririk. 5) Təsviri ekvivalent – adından da göründüyü kimi bu strategiyanın tətbiqi zamanı tərcüməçi qarşısına çıxan dini terminin hədəf dildə izahını verir. 6) Sinonimlər – tərcümə edilən vahidin hədəf dildə dəqiq ekvivalenti olmadıqda sinonimlərdən istifadə olunur. Məsələn ərəb dilindəki alwdou sözünün ingilis dilinə tərcüməsinə baxa bilərik. Alwdou ibadət etməzdən qabaq əl-ayağın və üzün yuyulması prosesinə deyilir. İngilis dilində bunun üçün tam dəqiq ekvivalent yoxdur. Əksinə ablution sözü ingilis dilində istənilən ibadətdən əvvəl yuyunma prosesini ifadə edir. Bunu nəzərə alaraq ablution sözünü yaxın sinonim kimi alwdou sözünün tərcüməsində istifadə etmək mümkündür. Tom dayının daxması əsərində İncilin müxtəlif versiyalarını tərcümə edərkən onlara yaxın mənalı söz olaraq müqəddəs kitab ifadəsi seçilmişdir. Məsələn, yeddinci fəsildə işlədilən it's like what Mas'r George reads in Revelations [2, 51] cümləsindəki Revelation sözü və bir çox başqa yerdə müqəddəs kitab olaraq tərcümə olunmuşdur. 7) Kalka – kalka üsulu söz birləşmələri və ya mürəkkəb sözlərin tərcüməsi zamanı tətbiq edilir. Sözü və ya söz birləşməsinin hissələri ayrılıqda hədəf dilə tərcümə olunur.

Məsələn, weekend – həftə sonu, toothpick – diş çöpü və s. kimi sözlərin tərcüməsini kalka üsuluna nümunə vermək mümkündür. 8) Modulyasiya – mənbə mətnində olan ifadənin tərcüməsi zamanı hədəf dildə həmin ifadənin tərzində müəyyən düzəlişlərin edilməsidir. Bu düzəlişlər coğrafi ərazilərin dəyişdirilməsi, səbəb əvəzinə nəticənin və ya inkar əvəzinə təsdiqin verilməsi və s. şəkildə ola bilər. Kafir sözünün qeyri müsəlman olaraq tərcümə edilməsi bu strategiyanın tətbiqi ilə mümkün olur. Belə ki əgər biz həmin sözü ateist, inancsız kimi tərcümə etsək hədəf oxucu kütləsində mənfə düşüncə, narahatlıq, qorxu hissələri yarana bilər. 9) Tanınmış tərcümə - tərcümə prosesində tərcümə edilən vahidləri ümumi qəbul olunan şəkildə çevrilməsini dəstəkləyən strategiyadır. 10) Kompensasiya – tərcümə zamanı yaranan məna və digər itkilərin cümlənin başqa yerində və ya sonrakı cümlədə kompensasiya edilməsi üsuludur. 11) Komponentlərin təhlili – leksik vahidlərin məna kəsb edən daha kiçik hissələrə parçalanmasını dəstəkləyən strategiyadır. Dilçilər sözləri tərkib hissələrinə ayıraraq izah etməyə üstünlük verirlər. Daha sonra həmin ayrılmış hissələri bir araya gətirərək sözün və ya ifadənin ümumi məzmunu, mənasını söyləyirlər. Bu strategiya ilə tərcümə edən zaman mənbə və hədəf dil arasındakı yaxınlığı və fərqləri nəzərə almaq və daha sonra həmin dillər arasında ortaya çıxan boşluqları müəyyən etmək lazımdır. 12) Parafraz – dini terminlərin daha detallı, daha geniş bir şəkildə izah edilərək tərcümə edildiyi strategiyadır. Diqqət yetirilməsi vacib olan məqam bundan ibarətdir ki izah verərkən nə çox qısa nə də çox uzun olmasın. 13) Qeyd, əlavə və izahlar – bu strategiyayı istifadə edərək tərcüməçi dini terminlərlə əlaqəli əlavə məlumat verə bilər. Adətən tərcüməçi qarşıya çıxan termini translitərsiya edərək hədəf dilə çevirir. Belə olan halda həmin termini izah etmədən saxlamaq olmaz. Terminə izahı müxtəlif şəkildə vermək olar. a) kitabın sonunda orada işlədilən sözlərdən lüğət hazırlamaqla, b) səhifədə istinadlar verməklə, c) terminin qarşısında mötərizə içərisində onun izahını verməklə. Sonuncu qeyd olunan üsul oxucunun işini asanlaşdırmaq baxımından daha praktikdir. Romanın tərcüməsi zamanı bir çox terminlərin izahı səhifənin altında istinadlar şəkildə verilib. Digər terminlərdən, izaha ehtiyacı olan sözlərdən əlavə, izahı verilməsi zəruri olan sadəcə bir dini termin əsərdə verilib. Əsərin səkkizinci fəslində keçən “Heç uzun müddət ata-ana qayğısından uzaq düşmüş sərsəri oğlu belə bir ana nəvazişi və qayğıkeşliyi ilə qarşılamazdılar”. [1, 106] Bu cümlədə keçən “sərsəri oğlu” ifadəsi səhifənin aşağısında izah edilmişdir. Əsərin orijinalında İncildən sitatlar gətirilərkən bir neçə yerdə Kənan adlı yerdən bəhs edilir. Dini baxımdan həmin yerin xüsusi mənası var və onun izahının verilməsi məqsədə uyğun olardı. Məsələn, “Cursed be Canaan; a servant of servants shall he be,” the scripture says” [2, 29] cümləsində Kənan torpağına lənətlər yağdırılır. Həmin yer barədə məlumatı olmayan oxucu ora lənət edilməsinin də səbəbini təəccüblə qarşılayacaq. Əsərin orijinalında müəllif Kənan torpağı və ora lənət oxunması ilə bağlı əlavə izah vermişdir.

Dini mətnlərin tərcüməsi tərcümə olunan dillərin hərtərəfli araşdırılmasını tələb edir. Əks halda çatdırılmaq istənilən mesaj istənilən şəkildə qarşı tərəfə ötürülməz. Dini mətnləri tərcümə edənlərin əksər hallarda hədəf dili sonradan öyrəndikləri üçün tərcümə zamanı bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmaları təbiidir. Bunun öhdəsindən gəlmək üçün mətni kiçik linqvistik vahidlərə bölmək və o şəkildə tərcüməyə başlamaq daha məqsədə uyğundur.

Yekun. Tom dayının daxması romanı öz dini mövqeyi ilə seçilir. Yazıçı Stounun xristian ailəsində doğulması və tərbiyə alması bu əsərin yazılışı zamanı öz rolunu oynamışdır. Əsərin baş qəhrəmanı Tom dayı öz dindarlığı ilə seçilir. Onun timsalında yazıçı Xristianlıqdan öz məqsədləri üçün istifadə edən ağdərəli quldarları tənqid edir və insanlarda onlara qarşı əks fikir formalaşdırmağı bacarır. Əsər boyu oradakı obrazların dilindən İncildən sitatlar gətirməklə hər kəsin bərabər olduğu,

insanların bir birinə hörmət etməli olduqları fikri təbliğ edilir. Tom dayının obrazında yazıçı bildirmək istəyir ki ən çətin, sıxıntılı zamanlarda belə doğruluqdan, vicdanlı olmaqdan əl çəkmək olmaz. Əsərdə xristianlığa geniş yer verilməsinin əsas səbəblərindən biri quldarlığın tərəfdarı olan insanların öz etdiklərinə İncil vasitəsilə haqq qazandırmalarıdır.

Hər bir mətn kimi dini məzmun daşıyan mətnlərin də tərcüməsi xüsusi çətinlik yaradır. Əks olunan fikri düzgün formada qarşı tərəfə ötürə bilmək üçün onların dəqiq tərcüməsi vacibdir. Buna görə də tərcümə üçün xüsusi metodlardan istifadə etmək lazımdır. Dini mətnlərin tərcüməsi üçün ayrıca seçilmiş bir strategiya yoxdur lakin orada işlədilən ifadələr milli çalara sahib olduğundan tərcümə zamanı da buna diqqət yetirmək lazımdır. Əsərin orijinalı və Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş versiyalarını müqayisə edərkən Peter Nyumarkın milli çalarlı sözlərin tərcüməsi üçün təklif etdiyi strategiyaların əsas götürüldüyünü görmək olar.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Stou H. B, Tom Dayının Daxması, "Hədəf Nəşrləri" MMC, 2013
- 2.Stow H. B, Uncle Tom's Cabin, Wordsworth Editions Limited, London, 1995
- 3.Newmark P, A textbook of Translation, Prentice Hall, 1988
- 4.Weinreich U, Problems in the Analysis of Idioms, In J. Puhvel (ed.), Substance and structure of language, Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1969, p. 23-81
- 5.Martin D, Idiom and Metaphor, Proceedings of the Aristotelian Society, New Series, Vol. 83, pp. 67-85, 1983

XÜLASƏ

Məqalədə Harriet Biçer Stounun məşhur Tom Dayının Daxması əsərində istifadə olunan dini-mədəni çalarlı sözlərin doğma dilimizə tərcüməsi zamanı istifadə olunmuş strategiyalar təhlil edilmişdir. Təhlil edilərkən tərcümə sahəsində öz sözünü demiş məşhur şəxslərin əsərlərinə istinad edilmiş və müqayisələr aparılmışdır. Nəzərdən keçirilən mənbələrin analizi bizə imkan verir ki əsərlərdə fərqli mədəniyyətlərə xas ifadələrin tərcüməsi zamanı ortaya çıxan çətinlikləri daha yaxından görək və ən doğru tərcümə strategiyasını müəyyənləşdirək.

Açar sözlər: tərcümə, ədəbiyyat, xarici dil, Harriet Biçer Stou

Summary

TRANSLATION OF RELIGIOUS TERMS IN HARRIET BEECHER STONE'S NOVEL UNCLE TOM'S CABIN

The article analyzes the strategies used in the translation of religious-cultural words used in Harriet Beecher Stone's famous Uncle Tom's Cabin into our native language. During the analysis, the works of prominent people in the field of translation were referred to and comparisons were made. The analysis of the reviewed sources allows us to see more closely the difficulties that arise during the translation of expressions specific to different cultures in the literary works and to determine the most correct translation strategy.

Keywords: translation, literature, foreign language, Harriet Beecher Stowe

Резюме

ПЕРЕВОД РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕРМИНОВ В РОМАНЕ ГАРРИЕТ БИЧЕР СТОУН «Хижина дяди Тома»

В статье анализируются стратегии, использованные при переводе религиозно-культурных слов, использованных в знаменитой книге Гарриет Бичер Стоун «Хижина дяди Тома», на наш родной язык. В ходе анализа упоминались работы видных деятелей переводческого дела и проводились сравнения. Анализ рассмотренных источников позволяет более подробно увидеть трудности, возникающие при переводе выражений, характерных для разных культур, в художественных произведениях и определить наиболее правильную стратегию перевода.

Ключевые слова: перевод, литература, иностранный язык, Гарриет Бичер-Стоу.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova